

УДК 316.4:316.75(497.11)“1989/1999“
316.4:316.75(497.2)“1989/1999“

др Владимир Тодић, историчар
Управа за сарадњу са црквама и верским заједницама
vladimir.todic@vere.gov.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 20.12.2020.
Прихваћен: 15.01.2021.

Антикомунистичка култура сећања и симболи идеолошке транзиције у Београду и Софији (1989–1999)

Апстракт: *Слом социјалистичких система у Југославији и Бугарској и промене доминантних идеолошких парадигми посебно су се уочавале у престоницама – Београду и Софији, као епицентрима најзначајнијих транзиционих промена. Политичка трансформација увођењем партијског плурализма у главним градовима обележена је снажним деловањем антикомунистичких странака које су наметањем нове културе сећања променама назива улица и тргова афирмисале традиције преткомунистичких режима и поражених снага и војних формација из Другог светског рата. Те снаге негативно су оцењивале улоге СССР и „комунистичких диктатора“ (Тито, Димитров), па су покретале иницијативе и активности за пренамену и рушење меморијалних простора (Меморијални центар Јосип Броз Тито, Маузолеј Георгија Димитрова).*

Кључне речи: Београд, Софија, социјализам, антикомунизам, Тито, Димитров, улице, култура сећања

Транзиционе промене система у земљама Централне и Источне Европе (ЦИЕ) 1989. године обележене су и деловањем снажних националистичких идеја, које су, у југословенском случају, поред многобројних других фактора, довеле до ратног слома државе. Без обзира на очигледне разлике у структури социјализма у СФРЈ (федеративни самоуправни систем, вишенационална заједница) у односу на Бугарску (совјетски тип реалног социјализма, централизована организација државе), заједничка одлика оба система огледала се у неспособно-

сти потискивања национализма, чиме је онемогућено формирање заједнице на принципима друштвене и економске свести.¹ У Бугарској је комунистичка елита артикулисала државни национализам („Македонско питање“, „Турско питање“), водећи рачуна да не долази до конфронтација са СССР, док су у Југославији разлике око економских питања из шездесетих година прошлог века прикривале националистичке партикуларизме.² Због тога се период социјализма у Бугарској и Југославији може посматрати и као пролазни дисконтинуитет у потрази за националном државом, који је трајао од 18. века све до данас.³

Транзиција у Србији обележена је неспремношћу Слободана Милошевића да се у време окончања хладноратовских подела одрекне (пост)титоистичког „самодоказивања идеолошке правоверности“ који је садржао осећај властите моћи и улоге у свету.⁴ Државна политика била је неусклађена са општим променама у Европи и праћена самозаваравањем друштвене елите, заснованом на многобројним митовима и стереотипима о себи и другима.⁵ У тим условима, Милошевић је подстицао медијску реконструкцију „херојске прошлости“ на темељима националне посебности.

Тиме је транзициони режим у Србији желео да добије историјски легитимитет, а Милошевић се представљао као настављач државних традиција из времена Обреновића и Карађорђевића. Истовремено, режим у Србији спроводио је политику педантне, селективне детитоизације одбацивањем идеја интернационализма и социјалистичког југословенства. Ова политика, пре свега, ослањала се на деловање утицајних националистичких кругова у САНУ. Потпуно изван историјског контекста, поједини академици попут Добрице Ћосића стављали су знак једнакости између појмова титоизам и југословенство, приписујући им, из романтичарских перспектива „српске националне интеграције“ изразито негативне особине.⁶

¹ Marija Todorova, „Etnicitet, nacionalizam i komunističko nasleđe“, u: *Dizanje prošlosti u vazduh*, (Beograd: Biblioteka XX vek 2010), 108–109.

² Detaljnije u: Milena Savova-Mahon, *The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria*, (School of Slavonic and East European Studies, University of London, 2001 - unpublished PhD thesis), 68–73.

³ Todorova, „Etnicitet, nacionalizam i komunističko nasleđe“, 116.

⁴ Мирослав Јовановић, „Србија 1804–2004: развој оптерећен дисконтинуитетима (седам теза)“, у: *Србија 1804–2004, Три виђења или позив на дијалог* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009), 149–205.

⁵ Исто, 185.

⁶ Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, (Beograd: Čigoja, 2011), 79. Куљић примећује стално присуство ових тема у деловању Добрице Ћосића деведесетих година. Ћосић је, између осталог, сматрао да је „титоизам“ имао парадоксално деловање на „етноцентричну концентрацију“ Срба – најпре су били „кобно југославизовани“ да би након масовног егзодуса из Хрватске, „српски дијаспорични народ постао монолитнији и јачи“.

У Бугарској је након пада комунизма, етнички и културни национализам из времена Живкова етапно модификован преко све значајнијег економског и безбедносног повезивања са Западом. Демократизација Бугарске, која се одвијала упоредо са отопљавањем односа са Турском, утицала је на побољшање унутрашњих односа са муслиманским становништвом (Турци, Помаци, Роми). С друге стране, на нивоу политичких и интелектуалних елита реафирмисано је „Македонско питање“, које је, изузев периода 1944–1963. године, представљало једно од најважнијих тема државне политике у Бугарској у односима са Југославијом.⁷

Упоредо с тим, јачале су идеје радикалног антикомунизма које су се, као и у Србији, темељиле на носталгичном глорификовању политичких међуратних покрета и идеја из монархистичке прошлости.⁸ У свему томе градила се специфична транзициона култура сећања са измишљањем традиције и њеном контекстуализацијом путем једностранних идеолошко-партијских интереса.⁹ На тај начин су политичке странке и с њима повезане друштвене групе стварале сопствене идентитете и чувале осећај јединства унутар својих „заједница“.¹⁰ Међутим, поред тога, као и у другим државама ЦИЕ, јављала се и социјалистичка носталгија услед пада економије и животног стандарда, губитка „велике заједнице“ (државе на постсовјетском простору, Чешка, Словачка) и знатно мање колективне и личне безбедности.¹¹

Идеолошка транзиција у Србији и Бугарској снажно је, у оквирима антикомунизма, наглашавала историјску важност већинског народа.¹² Улога народа – жртве у прошлости била је још једна од идентитетских пројекција транзиционих власти. Тако је Милошевићев режим у негативном смислу приказивао поједине народе из југословенске социјалистичке заједнице (Хрвати, Бошњаци, Албанци), док је у традиционалној култури сећања бугарског Савеза демократских снага

⁷ Након политике Георгија Димитрова, која је, вођена коминтерновским смерницама, признавала посебност македонске нације, Живков је на Пленуму ЦК БКП 1963. године осудио дотадашњу државну политику према Пиринској Македонији, чије је целокупно становништво означио као „део бугарске нације“ (Владимир Тодић „Македонија у регионалним политикама Савезне Републике Југославије и Бугарске деведесетих година 20. века“, *Култура полиса*, XV, 35, (2018), 77).

⁸ Savova-Mahon, *The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria*, 442–450.

⁹ Olga Manojlović-Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, (Beograd: Čigoja, 2014), 43.

¹⁰ Jan Assmann and John Czaplicka, „Collective Memory and Cultural Identity“, *New German Critique*, 65 (1995), 129.

¹¹ Chris Hann, „Transition, Tradition, and Nostalgia; Postsocialist Transformations in a Comparative Framework“, *Collegium Antropologicum*, 36, 2, (Zagreb: 2012), 1126–1127.

¹² Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Beograd: Čigoja, 2006), 191.

(СДС) био јасно наглашен антисовјетски наратив као „окупаторски“.¹³ У свему томе сукобљавале су се стереотипна реторика Запада о Балкану као историјском „извору“ нестабилности и варварства¹⁴ са ставовима балканских елита о сопственим нацијама као предзиђу западне цивилизације и вечитој жртви. Такође, (зло)употреба националних стереотипа представљала је сталну тему у односима држава на простору Балкана током деведесетих година.¹⁵

Промене назива улица и празника у Београду и Софији. Антикомунистичка култура сећања

Друштвена и политичка криза у последњим годинама социјалистичке Југославије одражавала се и на промену идеолошке парадигме о братству и јединству и радном народу, која је у јавности све више уступала место националноисторијским интерпретацијама. У Србији су почели вишепартизански обележени снажним захтевима за декомунизацијом и детитоизацијом, док је Савез комуниста Србије током прерастања у Социјалистичку партију Србије (СПС) пратио политичка кретања постепено стварајући отклон од идеологије из времена социјализма.

Једна од најснажнијих демонстрација антикомунизма 1990. године у Београду догодила се приликом десетогодишњице Титове смрти (4. мај 1980), у централној улици која је носила његово име. Протестна поворка у организацији Српског покрета обнове (СПО), Демократске странке (ДС) и Народне радикалне странке (НРС) у Улици маршала Тита сукобила се са милицијом због покушаја скидања табле са називом улице. Демонстранти су извикивали „фашиста, фашиста“ и „улица краља Петра“ алудирајући на „монархистичко“ порекло улице.¹⁶

Са распадом СФРЈ отпочела је и промена идеолошке парадигме социјалистичке власти у Србији, где су идеје о радним људима и грађанима уступиле место нацији, односно српском народу. Тако је одлуком Народне скупштине Србије (1991) граду Београду и другим локалним самоуправама препоручено да започну процедуру „за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа имена личности које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељење њених фабрика и вишедеценијску економску политику на

¹³ Евгений Кандиларов, „Одношението на БСП от социјалистическото минало“, *Исследвания по история на социјализма в България*, (София: Фондација „Фридрих Еберт“, 2011), 340–342.

¹⁴ О балканистичком дискурсу, конструкцијама негативних стереотипа о Балкану и њиховој политичкој (зло)употреби на Западу детаљније у: Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999). О западним стереотипима о Србима у: Jovo Bakić, „Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija“, *Nova Srpska politička misao*, VI, 1–2 (1999), 27–55.

¹⁵ Kuljić, *Kultura sećanja*, 192.

¹⁶ Улица је заправо некада носила назив Краља Милана. Детаљније у: Срђан Радовић, *Београдски одоними*, (Београд: Етнографски институт САНУ, 2014), 125.

њену штету, као и враћање имена знаменитих личности из њене историје“.¹⁷ Указивањем на „пљачкаше“ Србије, социјалистичка скупштинска већина заправо се одрицала своје идеолошко-политичке прошлости, коју је заједнички делила с поменутиим „пљачкашима“ – руководиоцима и савезним делегатима из других југословенских република.

Измена назива улица у Београду имала је две фазе. У првој, кидане са везе са интернационалистичким антифашизмом. Уместо њих, коришћени су називи са јасним националним обележјима, што је била транзициона одлика скоро свих главних градова новостворених држава на постјугословенском простору (Љубљана, Загреб, Скопље). Међутим, за разлику од већине некадашњих социјалистичких престоница у ЦИЕ, Београд се у време власти СПС у Београду није прилагодио реституцији преткомунистичких назива јавних простора. Улице су углавном добијале нова имена, а повратак старих назива био је спорадичан. Тако је део улице 7. јула добио назив по Краљу Петру (Првом), док је Улица краља Милутина продужена до дела некада названог по Хаилу Селасију, великом Титовом пријатељу.¹⁸ С друге стране, нису мењани називи по географским одредницама из социјалистичке Југославије, ни одоними из левичарске традиције Србије.

Ова промена назива улица „на пола пута“ била је рефлекс нове идеолошке политике власти. Милошевићев режим безуспешно је тражио међународно признање континуитета новостворене СРЈ са претходном државом, али истовремено отворио политички простор за неформално проглашење Београда, главног града Србије и СРЈ, за „духовни и политички центар свих Срба“.¹⁹ Спровођење одлука државне власти око промена назива улица у Скупштини града Београда (СГБ) ишло је по убрзаној процедури (децембар 1991), али уз доста конфузије будући да је велики број делегата још сматрао да одређене симболе интернационалног и југословенског социјализма треба задржати.²⁰

Предлог Јована Ћирилова, председника Комисије за именовање и промену назива улица и тргова и управника Југословенског драмског позоришта (ЈДП), о преименовању Трга Маркса и Енгелса у Трг Николе Пашића није примљен са превеликим одобравањем, ни најава о уклањању из назива улица назива попут Авноја, 29. новембра, 7. јула и других значајних симбола југословенског социјализма.²¹ Око промене назива улице Георги Димитрова председник Коми-

¹⁷ Исто, 127.

¹⁸ Исто, 132–133.

¹⁹ Исто, 135.

²⁰ До градских избора 1992. године СГБ је функционисала по тзв. делегатском принципу из времена социјалистичког самоуправљања (прим. В.Т).

²¹ Историјски архив Београда, архивски фонд 17 – Скупштина града Београда, архивска кутија 84, листови 30–45, 19. заједничка седница свих већа, 13.02.1992. године (у даљем тексту: ИАБ, ф. 17, к. 84, л. 30–45, 19. заједничка седница свих већа, 13.02.1992. године).

сије водио је занимљиву полемику са појединим делегатима владајуће већине. Тирилов је оценио да је „Димитров имао и светлих страна своје личности“, али да је боравећи у Софији видео како су промењени скоро сви називи улица, док су његови посмртни остаци изнети из маузолеја и сахрањени на гробљу.²² На то су поједини делегати реаговали речима да је слика о Димитрову у Југославији и Београду веома позитивна, уз коментар – „ми мислимо овако, а Бугари могу да раде шта хоће“.²³

Предлог о промени назива Улице маршала Тита у Теразијску улицу није одговарао делу делегата приврженом лику и делу Јосипа Броза Тита, док је неколико њихових опозиционих колега захтевало враћање старог назива – Улица краља Милана. У образложењу предлога промене назива Булевар Октобарске револуције и Лењинградске улице наведено је да нема разлога задржавати њихова имена која су већ промењена у некадашњем СССР. Предложено је и да Булевар Октобарске револуције носи назив Булевар мира, а да се Лењинградској улици на Врачару врати њен стари назив – Петровградска улица.²⁴ Рецепција догађаја из рата у Хрватској садржала је и мартиризам – акламативном одлуком СГБ усвојена је промена назива Улице Стјепана Радића у Улицу хероја Милана Тепића.²⁵

Иако се Милошевић у јавним наступима често позивао на антифашистичку традицију, она није унета у уставне оквире новостворене СРЈ (април 1992).²⁶ Одлукама из марта и маја 1992. године у Београду је започела „национализација“ социјалистичких одонима. Тако је Улица маршала Тита добила је нови назив – Улица српских владара, што је подсећало на промену имена Трга жртва фашизма у Трг хрватских великана у Загребу.²⁷ И земунска Улица маршала Тита променила је назив (Главна улица), чиме је отпочео процес систематске декомеморације Титовог култа из централних зона градова у Србији.²⁸ Званичан однос СГБ према промени назива видео се и у ставу председника СГБ Милорада Унковића, који је тврдио да „Скупштина нема разлога да брани Јосипа Броза Тита без обзира на неке његове вредности, јер је себи за живота доделио 28

²² Исто. Дискусија Тирилова и делегата Радошина Рајевића.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто. Милан Тепић био је мајор ЈНА који је у новембру 1991. године приликом напада припадника хрватског Збора народне гарде дигао у ваздух складиште наоружања у Бјеловару. У свом образложењу, Тирилов је Стјепана Радића назвао „једним од првих теоретичара хрватског сепаратизма“.

²⁶ У том смислу, однос власти у Србији/СРЈ према антифашизму био је супротан у односу на Хрватску, где је владајући ХДЗ избегавао позивање антифашистичке традиције у јавности, које су, с друге стране, унете у Устав Хрватске (Кулјић, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, 82).

²⁷ Jelena Stanić, „Preimenovanje ulica u Zagrebu“, *Migracijske i etničke teme*, 25 (Zagreb, 2009), 89–124.

²⁸ Радовић, *Београдски одоними*, 130.

улица“.²⁹ Булевар Едварда Кардеља (изграђен уз Дунав као једна од саобраћајних веза Нови Београда и Земунa) преименован је у Булевар Николе Тесле.³⁰

На Новом Београду Хо Ши Минова улица добила је нови назив – Булевар уметности, док је Други булевар преименован у Булевар Арсенија Чарнојевића.³¹ Улица Георги Димитрова постала је улица Илије Гарашанина, док је некадашња улица Лазе Симића добила назив по глумачкој легенди, контроверзној Жанки Стокић.³² Централни градски трг Маркса и Енгелса променио је назив у Трг Николе Пашића, чиме су на симболичном нивоу идеолози комунистичког интернационализма уступили место популистичком вођи српског народњаштва и радикализма.³³

Друга фаза именовања и промена назива улица у Београду започела је са доласком на власт коалиције Заједно, која је скидањем петокраке са врха куполе Старог двора, седишта градске власти, у присуству новог градоначелника Зорана Ђинђића, започела процес отвореног раскида са социјалистичком прошлошћу главног града (фебруар 1997). Уведени су нови критеријуми по којима су се враћали називи улица из времена пре 1945. године, али и задржавала имена улица изграђених у социјалистичком периоду. Такође, омогућене су и грађанске иницијативе око промене назива улица.³⁴ Кључно обележје у раду вишестраначке Комисије за именовање и промену назива улица (1997–1999) представљала је реституција предратних назива, којом су брисани појмови из целокупног социјалистичког наслеђа, па и из историје радничког покрета у Србији. Тако је Трг Димитрија Туцовића преименован у Трг Славија, Булевар револуције у Булевар краља Александра, а Булевар Црвене армије у Јужни булевар. Улица Ђуре Стругара постала је Цариградска, Филипа Филиповића – Сазонова, Саве Ковачевића – Милешевска, Ивана Милутиновића – Кнегиње Зорке, Моше Пијаде – Дечанска, а Иве Лоле Рибара –Светогорска.³⁵

На основу више пута мењаних одонима у прошлости, без обзира на то што су потицали из првих година Краљевине СХС (Светогорска улица до 1922, касније Жоржа Клемансоа; Ресавска улица до 1921, касније Зринског и Франкопана) или из 1929–1945. године може се извести закључак да је повратак у прошлост вођен фаворизовањем традиционалних и националних назива. Та врста селективности у реституцији јавних симбола иначе се тешко може

²⁹ ИАБ, ф.17, к. 86, л. 8–42, СГБ – 21. седница свих већа, 14.05.1992. године

³⁰ Милан Леко, *Београдске улице и тргови*, (Београд: Завод за уџбенике, 2003), 136, 241.

³¹ *Улице и тргови Београда* (група аутора), књига 1, (Београд: Библиотека града Београда, 2004), 93.

³² ИАБ, ф.17, к. 86, л. 8–42, СГБ – 21. седница свих већа, 14.05.1992. године.

³³ Исто. Том приликом у СГБ чуле су се и оцене да је „доста више прича о Николи Пашићу, јер испада да је он, који је учио из Марксових књига, важнији и од самог Маркса“.

³⁴ ИАБ, ф. 17, к. 55, л. 97–99, СГБ – 4. седница од 24.04.1997. године.

³⁵ Радовић, *Београдски одоними*, 136.

избећи, јер се одоними из прошлости користе у садашњем времену, али ван претходног контекста.³⁶

„Десовјетизација“ назива улица била је једно од кључних обележја у раду те комисије, око чега је постојала сагласност градских одборника ДС, СПО и СРС. Тако је Булевар Црвене армије променио назив у Јужни булевар, улице назване по совјетским генералима Толбухину и Жданову преименоване су у Макензијеву, односно Ресавску улицу, док је републичка власт пролонгирала неке од одлука Градске комисије, попут измене имена Булевар Лењина у Булевар Михајла Пупина, што је учињено тек 1999. године.³⁷ Управо је промена назива те улице изазвала полемике у СГБ, где су одборници демократске градске власти, подржани од радикалских колега, успостављали паралеле између „Лењинове идеологије“ и „братоубилачког рата у Србији“ и захтевали од социјалиста да прихвате њихове предлоге.³⁸ Одборници СПО, истовремено, настојали су да, у складу са страначким ставом о два антифашистичка покрета, реafirмишу улоге Равногорског (четничког) покрета и Драже Михаиловића. Међутим, њихови предлози о именовању нових улица по појединим четничким командантима из Другог светског рата није прихватила већина чланова Комисије.³⁹

Амбивалентан став СПС према социјалистичком наслеђу могао је да се уочи и приликом одређивања празника Београда. Иако је 20. октобар као дан ослобођења Београда од нацистичке окупације (1944) и даље обележаван као празник, СГБ је приликом усвајања Статута града (1991) донела одлуку да се о празнику престонице изјасне грађани на референдуму.⁴⁰ Одлука о референдуму због снажних партијских разлика није спроведена у дело, па је председник

³⁶ Радовић, *Београдски одоними*, 137.

³⁷ Промена назива извршена је у време сарадње СПО и СПС на савезном и градском нивоу власти, непосредно пред почетак напада НАТО на СРЈ (Леко, *Београдске улице и тргови*, 137).

³⁸ Тако је Радоје Прица (ДС) навео да тражи као „припадник генерације која је градила Нови Београд да се име Лењина скине са образа Београда“ уз напомену да су са предлогом већине у Комисији сагласни и чланови СПС који су раније предлог одбацивали „правним зачкољицама“. Рајко Ђурђевић (СРС) подсећао је одборнике СПС да је написао фељтоне о „злочинцу“ Георги Георгију Дежу по коме је улица на Новом Београду носила име. Када му је неколико социјалиста одговорило да је још 1991. године промењен назив у улицу Алексиначких рудара, Ђурђевић је додао да је „једини већи злочинац од Дежа Лењин, сифилистичар и представник идеологије која је убила четвртину човечанства на земаљској кугли“ (ИАБ, ф. 17, к. 55, л. 97–99, СГБ – 4. седница од 24.04.1997. године).

³⁹ Исто, л. 101. Предлог председника Комисије Ивана Ковачевића (СПО) о давању имена улице по Јездимиру Дангићу, мајору ЈВУО.

⁴⁰ Секретар СГБ Томислав Лакушић обавестио је делегате СГБ да је „јавна расправа је јединствено подржала решење у погледу симбола града – грба и заставе, али су мишљења око празника града била подељена“. Лакушић је истакао да се због тога Комисија о доношењу грба, заставе и празника Београда „једногласно определила да празник Београда одреде грађани Београда изјашњавањем на референдуму“ („Статут града Београда“, *Службени лист Града Београда*, 09.10.1991. године; ИАБ, ф. 17, к. 81, л. 5–8, СГБ – 15. заједничка седница свих већа, 08.10.1991).

СГБ Небојша Човић иницирао промену Статута (1994), која је, између осталог, предвиђала да о Дану Београда директно одлучује Скупштина.⁴¹

Власт СПС дуго је оклевала са доношењем одлуке, да би у повољном политичком тренутку, након потписивања Дејтонског мировног споразума (новембар 1995), на дневни ред СГБ ставила предлог од одређивању 20. октобра за Дан престонице. То је наишло на жестоку реакцију свих антикомунистичких опозиционих партија (СРС, СПО, ДС, ДСС), које су д градоначелника Човића тражиле да се изабере датум националног уједињења.⁴² Коначна одлука СГБ представљала је идеолошки бизаран компромис, по којем је 20. октобар проглашен за празник Београда, али уз формално прихватање „славе Града Београда – Спасовдана“, где је СГБ била обавезна да учествује на највишем нивоу.⁴³

Мањинска градска власт СПО крајем 1997. године иницирала је промену одлуке о празнику Београда, изазвавши супротстављена мишљења. Након предлога СПО да се за нови празник Београда прогласи 8. јануар (дан када су 1806. године устаници ослободили Београд од турске власти), одборници СПС, неформални партнер градске владе, изашли су са ставом да су „емотивно и традиционално везани за 20. октобар, јер су тог дана 1944. гинули сви антифашисти, а не само комунисти“.⁴⁴ Међустранички компромис пронађен је у формирању заједничке комисије која би утврдила предлог празника.⁴⁵ Пошто договор није постигнут, градска власт је само формално обележавала дан Београда, док је пун значај дат прослави Спасовдана. Коначна „празнична“ декомунизација и ретрадиционализација, започета црквеном литијом (1992), извршена је након 2000. године, одлуком градске власти ДОС о проглашењу Спасовдана за Дан Београда.

С друге стране, у Софији је крајем осамдесетих година, у складу са либералнијим курсом Живкова, покренута „пузећа“ рехабилитација појединих некомунистичких политичара из предратног периода преко промена назива улица, па је Насеров булевар преименован у Булевар Г. М. Димитрова (*Георги Михов*

⁴¹ ИАБ, ф. 17, к. 108, Одлука о промени Статута Града Београда, бр. 020-144/94-ХП-01, СГБ – 25. седница од 19.05.1994. године.

⁴² Радоје Прица (ДС) упознао је одборнике са предлогом опозиције да се за празник Београда изабере 1. новембар, на дан када је српска војска 1918. године ушла у ослобођени Београд, уз оцену да „20. октобар није дан који нас уједињује“. СПО је сматрао да за Дан Београда треба прогласити некадашњу предратну славу престонице – Спасовдан, који је СПЦ од 1992. године обележавала свечаном литијом уз присуство градских челника (ИАБ, ф. 17, к. 130, л. 5–40, СГБ – 47. седница од 14.12 – 21.12.1995. године).

⁴³ ИАБ, ф. 17, к. 131, Одлука о утврђивању празника Града Београда бр. 020-447/95-ХП-01, СГБ – 48. седница од 28.12.1995. године.

⁴⁴ ИАБ, ф. 17, к. 61, л. 15–23, СГБ – 11. седница од 10.12 – 18.12.1997. године.

⁴⁵ ИАБ, ф. 17, к. 61, л. 15–23, СГБ – 11. седница од 10.12 – 18.12.1997. године.

Димитров – Гемето).⁴⁶ У време мандата привремене градске власти (ВСИК) формирана је Комисија за именовање (*Комисија по наименования*), која је утврдила критеријуме за промену назива улица, тргова, паркова и стамбених насеља јавног значаја (децембар 1990).⁴⁷ У састав Комисије улазили су председник и секретар ВСИК, те представници Историјског музеја Софије, Института за историју Бугарске академије наука (БАН), Етнографског института БАН, Географског института, Института за бугарски језик и неколико установа културе.⁴⁸

Комисија је, пре свега, истакла важност реституције старих назива по личностима од историјског значаја, историјским датумима и топонимима од значаја за Бугарску, уз изнету оцену да је у доба социјалистичке власти избрисан велики број назива познатих из времена након ослобођења Бугарске (1878) услед незнања, неразумевања важности тих назива и идеолошког занемаривања. Усвојена је препорука да се свуда где је могуће враћају стари називи, а да се нови називи користе за неименоване објекте. Да би се избегле политичке поделе и сукоби, предложено је да се називи улица, тргова и установа од државног значаја доносе консензусом кључних партија у Софији.⁴⁹

За разлику од одлуке градске власти СПС у Београду, која је у називима улица селективно задржала имена из социјалистичког периода по националном кључу, у Софији је ВСИК, са члановима из редова антикомунистичког СДС и Бугарске социјалистичке партије (БСП), отпочео темељну декомунизацију одонима. Архитекта Емил Молов, у име Комисије, предложио је ВСИК да за осам софијских улица, тргова и булеvara у централној градској зони врати првобитне називе, а преименује још десет улица (јун 1991). Тако су Васил Коларов и Владимир Поп-Томов, два некадашња министра спољних послова у време комунистичке власти, „изгубила“ улице, којима су враћени називи с краја 19.

⁴⁶ Светлин Кирадџиев, *София 125 години столица, 1879–2004*, (Софија: Гутенберг, 2006), 188–189. Г.М. Димитров био је англофилски бугарски политичар и велики противник уласка Бугарске у Тројни пакт, због чега је напустио земљу (1941). Након слома проосовинске владе (9. септембар 1944), вратио се у Бугарску и учествовао у обједињавању земљорадничког БЗНС и јачању његове позиције унутар Отчетственог фронта. То га је увело у сукоб са комунистима, па је морао да напусти земљу и емигрира у САД.

⁴⁷ Привремена градска власт у Софији (*Временни столичен изпълнителен комитет* – ВСИК) образована је 1990. године договором власти и опозиције и трајала до првих локалних избора октобра 1991. године (прим. В. Т).

⁴⁸ Државен архив Софија, фонд 65 – Софийски градски народен съвет (1929–1995), Опис 15, Арх. јединица 445, лист 52, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СОС, 28.12.1990 – 04.01.1991 (у даљем тексту: ДАС, 65-15-445, л. 52, Решения към протокол № 26 с приложения към него от заседания на ВСИК на СОС, 28.12.1990 – 04.01.1991).

⁴⁹ Анализа дотадашњих одонима утврдила је да око 45% улица у Софији носила имена личности, од којих велики број „нема никакав или само мали значај значај за бугарски народ и државу“ (Исто, л. 53).

века – Солунска улица и улица Вилијама Гледстона.⁵⁰ Без „свог“ булевару остао је и некадашњи лидер Коминтерне и БКП Георги Димитров, пошто је враћен назив Марија Лујза, по успомени на супругу владара Фердинанда Кобурга (1887–1918).

Одлуком ВСИК, Улици Софијска комуна у Средецу враћено је име Кнеза Александра Батемберга, Тргу Димитара Благоева стари назив – Трг Македонија (из 1893).⁵¹ Улици Потемкин у општини Обориште такође је враћено некадашње име – Пуковник Дрангов (1926).⁵² Булевар 9. септембра подељен је на два дела – булевари Књажевско шосе и Македонија, док је Булевару Лењина, једној од кључних саобраћајница бугарске престонице враћено име Цариградско шосе.⁵³ Након локалних избора (1991), са успостављањем власти СДС, додатно је наглашена ретрадиционализација глорификовањем царистичке прошлости, па је Булевар Књажевско шосе постао Булевар цара Бориса III.⁵⁴

Једна од првих активности власти СДС на челу са градоначелником Александром Јанчулевым (1991–1995) односила се на измену назива градских улица и тргова, заснована на израженом антикомунизму. Могуће је, у идеолошком смислу, поредити одлуке СДС о промени назива улица са одлукама власти СПО и ДС у Београду из 1997. године. Председник градске Комисије за културу и верска питања Александар Димитров упутио је у децембру 1991. године предлог градској скупштини (*Столични општински съвет – СОС*) да се на основу закона о локалној самоуправи и локалној администрацији укине дотадашња Комисија о именованима при ВСИК, те да се врате „називи пре 9. септембра 1944. године“ за више од 20 улица у Софији.⁵⁵

Опозициони БСП критиковали су Димитрова због предлога о промени имена Улице Тодора Страшимирова, док су одборници СДС подржали измену назива, уз оцену да је тај левичарски политичар и противник царизма „оцрнио Бугарску у европској јавности“ након Првог светског рата.⁵⁶ Руском булевару

⁵⁰ ДАС, 65-15-455, л. 21, Решения към протокол № 6 с прилоюения към него от заседания на ВСИК на СОС, 20.05.1991 – 19.06.1991. г.

⁵¹ Исто. Димитар Благоев (1856–1924) био је основач Бугарске радничко социјалдемократске партије (БРСДП) из које је 1919. године настала Бугарска комунистичка партија (БКП).

⁵² Исто. Пуковник Борис Дрангов (1872–1917) био је прослављени бугарски официр у Илинденском устанку, балканским ратовима и Првом светском рату. Детаљније у: Кузман Шишков, *Полковник Борис Дрангов – избрани произведения*, (Софија: Военно издателство, 1985).

⁵³ Исто, 22.

⁵⁴ ДАС, 65-15-469, л. 122, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.

⁵⁵ Исто, л. 123, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.

⁵⁶ Тодор Страшимиров (1880–1925) учествовао је 1907. године у побуни на Софијском универзитету против власти Фердинанда Кобурга, након чега је завршио студије права у Швајцарској. Након Првог светског рата је као припадник левог крила БСДП приступио БКП. Страшимиров је убијен 1925. године под непознатим околностима. Његово убиство је највероватније освета за атентат на Николу Милева, блиског сарадника лидера ВМРО Тодора Александрова, организованог

враћен је назив Цар Ослободитељ, посвећен руском императору Александру II (1899), Улици 3. април – Пиротска (1883), Булевару Антона Иванова – Булевар Џејмса Баучера (1924), Улици Кимона Георгиева – Женева (1926), Улици Тодора Страшимирова – Тулово (1926), Улици Лева Жељаскова – Брегалница (1892), Улици Васка Пенчева – Тимок (1892).⁵⁷ На тај начин СДС је јасно истицао намеру да враћањем старих одонима изврши и потпуни идеолошки дисконтинуитет са послератном прошлошћу у престоници.

Улицама Црвена армија и Курск, које су изграђене у време социјализма, дата су нова имена – Дамјана Груева и Банат.⁵⁸ Истовремено су „седесари“ показивали романтичарски доживљај историје Бугарске, уз афирмацију „санстефанске“ топономастике (Пирот, Морава и Тимок). Тако је градски парламент делимично изменио већ постојећи предлог Комисије о измени назива улице Жека Димитрова (Морава), јер је одборничка група СДС сматрала да је „Бугарска Морава“ правилан историјски назив.⁵⁹

Преименовање главних улица у Софији имало је и „међународни“ карактер, у складу са окретањем Бугарске према Западу почетком деведесетих година. Тако су булевари названи по конгресима БКП и КПСС добили називе Европа и Хелсинки, док је по чуеном совјетском дисиденту Андреју Сахарову добио назив некадашњи Булевар Бугарска.⁶⁰ Током 1992. године један од софијских булевара назван је по Александру Малинову, германофилском председнику владе Бугарске крајем Првог светског рата и противнику режима Александра Стамболиског.

У време градоначелника Стефана Софијанског (1995–2005), које је обележила значајна активност око преуређења и модернизације градских саобраћајница, настављен је одономастички повратак у прошлост. Градске одлуке биле су изгласане у контексту настојања владе Ивана Костова да између 1997. и 1999.

неколико дана раније. Више о томе у: Георги Марков, *Покушения, насилие и политика в България 1878–1947* (София: Военно издателство 2003), стр. 215–220).

⁵⁷ Антон Иванов био је познати комунистички активиста, борац у Шпанском грађанском рату и организатор оружане побуне против немачких трупа у Бугарској у време владе Богдана Филова (1940–1943). Ухапшен је и стрељан 1942. године. По њему је добио назив Родопски партизански одред, у коме је партијски комесар био и Лев Жељасков. Кимон Георгиев (1882–1969) био је вођа организације *Звено*, касније једне од кључних чланица Отечественог фронта. Након 1944. године Георгиев је обављао дужност премијера и важио за угледног грађанина НР Бугарске (ДАС, 65-15-469, л. 79–83, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991).

⁵⁸ Дамјан (Даме) Груев (1871–1906), један од оснивача ВМОРО (*Вътрешна македоно-одринска револуционна организација*) и вођа Илинденског устанка. Име Банат је изабрано услед насељавања Бугара у ту област у доба аустријске царице Марије Терезије (ДАС, 65-15-469, л. 121–125, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. г.).

⁵⁹ Исто, л. 126. Изгласана је и промена назива општине Червена звезда у Изгрев.

⁶⁰ Lyubomir Ivanov, „1991 Sofia street naming proposal“, *Nature and Cultural Heritage* (1991), https://www.researchgate.net/publication/319820028_1991_Sofia_street_naming_proposal, (03.06.2014).

године успостави ближе односе са Републиком Македонијом због „заједничке историје и идентитета“, а преко наглашавања антијугословенских симбола прошлости.⁶¹ Тако су нови софијски булевари добили имена по некадашњем вођи ВМРО Тодору Александрову и југословенско-македонском комунистичком функционеру и дисиденту Димитару Несторову, док је једна од изграђених улица понела назив – Скопље.⁶²

За разлику од идиомског антисовјетизма власти коалиције Заједно у Београду, у Софији је раскид свих веза са СССР био далеко снажније изражен. Предлог власти СДС о расписивању референдума за уклањање Споменика Црвеној армији (*Паметник на Съветската армия*, 1957) изазвао је током 1993. године жестоке полемике у СОС и бугарској јавности.⁶³ Одборници БСП указивали су на то да је намера градске владе довела у питање ратификацију потписаног споразума Републике Бугарске и Руске Федерације о добросуседским односима, који је подразумевао и међусобно поштовање културног и историјског наслеђа. Социјалисти су сматрали да се јефтиним идеолошким чином СДС брише историјска заслуга коју је Црвена армија имала у сламању фашизма и ослобођењу Бугарске.⁶⁴

У напетој скупштинској расправи поједини одборници СДС оптуживали су „антихришћанско и злочиначко“ поступање Црвене армије приликом уласка у Бугарску, што је, по њима, довело до „продужетка репресија и убистава у следећих неколико деценија“.⁶⁵ Исто тако одборницима већине, који су се углавном некритички односили према проосовинској политици Бугарске, сметао је натпис на споменику намењен „браћи ослободитељима“, јер је, сматрали су, Бугарску био напао СССР у септембру 1944. године, док је имала статус неутралне земље.⁶⁶

⁶¹ Зоран Јанаћковић, *Балкански троугао*, II део, (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 31; Група аутора, *Българската политика спрямо Република Македония. Препоръки за развитието на добросъседски отношения след приемането на България в ЕС в контекста на разши – решението на ЕС и НАТО в Западните Балкани*, (София: 2008), 25–27.

⁶² Тодор Александров (1881–1924), бугарски револуционар, вођа обновљеног ВМРО након завршетка Првог светског рата. Јавно се залагао за уједињење и независност Македоније, али је заправо у садејству са двором и генералским врхом радио на њеном присаједињењу Бугарској. Након прихватања па одбацивања Коминтерниног „Мајског манифеста“ (1924), Александров је продубио сукобе унутар ВМРО, због чега је, са знањем бугарског двора, убијен. На челу ВМРО наследио га је Иван (Ванчо) Михајлов (1896–1990), који је у освети за убиство Александрова спровео бројне ликвидације припадника ривалске „леве“ фракције унутар ВМРО (Алеко Василев, Петар Чаулев, Тодор Паница) и увео терористички активизам у рад организације.

⁶³ Aneta Vasileva and Emilia Kaleva, „Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century“, у: *Studia Ethnologica Croatica*, 29 (2017), 172–173.

⁶⁴ ДАС, 65-15-493, л. 15–21, Протокол од 25-тог заседање на СОС, 02.04.1993. г.

⁶⁵ Исто, л. 15–25.

⁶⁶ Тако је одборница СДС Красимира Ташева оптуживала Црвену армију да је „скрнавила бугарске цркве, пљачкала, убијала и силовала“. По Ташевој, „руски војник био је достојан сваког

Социјалистима се придружила група СДС – либерали око захтева за стављање мораторијума на одлуку о рушењу споменика војницима Црвене армије. Деловање опозиције у СОС подржано је захтевом Савеза официра Бугарске, који су у име „600 хиљада припадника војске“ тражили од градоначелника Александра Јанчулева (1991–1995) да спречи одржавање референдума о рушењу споменика.⁶⁷ На крају је СОС донео одлуку о одржавању референдума, али градска иницијатива није остварена све до данас.⁶⁸ Истовремено, у Софији су уништавани споменици и меморијални натписи познатим левичарима који су били познати као жртве „белог терора“ (1923–1925).⁶⁹

С друге стране, када је отклон од социјалистичке културе сећања ишао ка национално-интегралној, изгласаване су консензусне одлуке градске скупштине, као приликом подизања споменика бугарским пилотима, погинулим од 1912–1945. године (*Паметник на бугарските летци*). Тај споменик објединио је ослободилачку традицију из Првог балканског рата и Другог светског рата, али ју је, преко предлога СДС, некритички изједначио са просовинским наслеђем режима у Бугарској (1941–1944).⁷⁰ Синкретистички однос према савезничком бомбардовању Софије (1943–1944), уз бурне реакције јавности, приказан је постављањем спомен-обележја погинулим немачким „бранитељима бугарског неба“ и америчким пилотима који су, у неколико наврата, бомбардовали Софију (1943–1944).⁷¹

уважавања“, али и да споменик не представља почаст руском војнику већ војсци која је викала „живео Стаљин, баш као што је са друге стране друга војска шизофренично викала „Хајл Хитлер“. Њен страначки колега Георги Василев сматрао је да улазак војске СССР у септембру 1944. године представљао „акт агресије“. Овај одборник сматрао је да је совјетском амбасадору у Анкари било познато да Бугарска води преговоре о уласку у антихитлеровску коалицију. Након тога, тврди Василев, Бугарска је ушла у рат за „туђе интересе“, док је „20 хиљада припадника елите убијено само неколико месеци након уласка Црвене армије“. Василев је додао и да је тиме „инсталирана марионетска управа“ у Бугарској, која је трајала 45 година (Исто, л. 23–27).

⁶⁷ Исто, л. 30–52.

⁶⁸ Након одлуке градских власти о референдуму, питање уклањања споменика разматрано је и у бугарској влади, али без конкретних резултата. Споменик је након 2000. године служио и за различите уметничке перформансе и поруке, најчешће идеолошког и политичког садржаја (Vasileva and Kaleva, „Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century“, 177–178).

⁶⁹ Iskra Baeva and Evgenia Kalinova, „Bulgarian Transition and the Memory of the Socialist Past“, *Remembering Communism. Genres of Representation*, edited by M. Todorova, (New York: Social Science Research Council, 2010), 80.

⁷⁰ ДАС, 65-15-469, л. 122–123, Протокол от 3-то заседание на СОС – 18.12.1991. Историјско-одономастичке контроверзе и ревизионистичке тенденције доведене су у Бугарској до врхунца почетком 21. века приликом покушаја владајућег ГЕРБ-а да именује једну од софијских улица по ратном премијеру Богдану Филову, што је изазвало широку јавну полемику и жестоку реакцију Израела.

⁷¹ Тако су подигнута спомен-обележја Герхарду Венгелу, пилоту *Luftwaffe* 2004. године (у присуству представника немачке амбасаде у Бугарској), док је 2010. године испред амбасаде САД

Изградња Меморијалног комплекса жртвама комунизма у Софији (*Мемориал на жертвите на комунизма*) била је најзначајнији потез власти СДС ка потпуној декомунизацији бугарског друштва и наметању транзиционе културе сећања кроз тоталитаристичку контекстуализацију периода реалсоцијализма.⁷² Крајем 1994. године градска скупштина у Софији донела је одлуку о подизању спомен-обележја свим жртвама „комунистичког терора“ од настанка БКП до пада комунизма (1919–1989).⁷³ Одборничка група СДС упутила је председнику СОС Петру Станкову предлог о подизању споменика у време обележавања 50-годишњице, како се наводило, једног од најмрачнијих периода у историји Бугарске, када је на силу успостављена комунистичка власт.⁷⁴

Комплекс је грађен између 1997. и 1999. године у непосредној близини Националног дворца културе (*Национален дворец на културата* – НДК), једног од симбола власти Тодора Живкова, чиме је желео да се посебно нагласи идеолошки контраст. На спомен-плочи исписана су имена више од 7.500 страдалих, док је испред плоче постављен старовременски дизајнирани крст. У непосредној близини изграђена је мала капела, која је требало да подсећа на „патње невиних жртава“.⁷⁵ Меморијални комплекс отворен је у септембру 1999. године, уз присуство премијера Костова и градоначелника Софијанског, док су верску службу заједно држали свештеници из одвојеног крила Бугарске православне цркве, Римокатоличке цркве и Јерменске цркве.

Градске активности око промена назива улица пратили су и предлози за измену Дана Софије, који је у време социјализма обележаван 3. априла, на дан када је Софија изабрана за престоницу Кнежевине Бугарске (1879). Одборници СДС сматрали су да је обележавање 3. априла било директно у вези са превеликим бројем септембарских празника у доба социјализма (Дан Народне победе – 9. септембра, Дан Народне милиције – 15. септембра, Дан Народне војске – 17. септембра), када је, сматрали су, требало да се прославља и дан престонице Бугарске, на празник Свете Софије (17. септембра). Одборници БСП критиковали су предлог Комисије, јер се за Дан Софије узимао верски

у Софији постављен споменик погинулим америчким пилотима у Бугарској („Капитан Герхард Венгел – германски летец загинал у зашита на бугарското небо“, <https://edinzavet.wordpress.com/2008/02/22/hauptmangwenge/>, (14.05.2018)).

⁷²Kristen Ghodsee, „Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism“, u: *History of the Present: A Journal of Critical History*, 4, 2, (University of Illinois Press, 2014), 130.

⁷³„Мемориал на жертвите на комунизма“, http://monuments.bg/monument/memorial_to_the_victims_of_communism, (30.06.2014).

⁷⁴ДАС, 65-15-555, л.119, Протокол от 58-то заседание на СОС – 07.12. 1994. г.

⁷⁵„Мемориал на жертвите на комунизма“, http://monuments.bg/monument/memorial_to_the_victims_of_communism, (30.06.2014).

празник иако, по речима социјалиста, нису сви Софијци хришћани.⁷⁶ На крају је председник СОС Петар Станков закључио да узимање Свете Софије за „покривитељку престонице“ не значи да је 17. септембар изабран као религиозни празник, након чега је проглашен нови Дан Софије.⁷⁷

Промене назива улица и празника у Београду и Софији током деведесетих година сведочанство су успостављања јасног идеолошког дисконтинуитета с временом социјализма.⁷⁸ Почетну амбивалентност власти СПС око преименовања улица и тргова у Београду (1992–1996) заменио је антикомунистички наратив градске власти СПО и ДС (подржан од СРС и ДСС) утемељен, пре свега, на враћању традиционалних назива, независно од могућности њихове реалне примене у стварности.

За идеолошку транзицију у Београду и Софији својствена је и ретрадиционализација, спровођена у складу с политичким програмима и идејама грађанско-конзервативних странака, уз снажно присуство верског утицаја приликом избора нових градских празника. Бескомпромисност и искључивост антикомунистичке политике СДС, посебно у време премијера Костова (1997–2001), знатно је утицала на раст политичких тензија у друштву. Међутим, ти покушаји идеолошких дисквалификација нису имали превелику подршку у народу, што је био један од разлога изборног пораза „плавих“ 2001. године.

Удар на „култ личности“: судбине Меморијалног центра Јосип Броз Тито и Маузолеја Георгија Димитрова

Антититоизам био је један од кључних идеолошких праваца обрачуна с претходним друштвеним системом и његовом културом сећања. У време распада Југославије, из етноцентричне перспективе политичких елита у Словенији, Хрватској и Србији титоизам је, као један од фактора заједништва у социјалистичкој Југославији постао сметња, па се приступило његовој деконструкцији.⁷⁹ У оквирима нове, национално „еманциповане“ културе сећања у Београду посебно је занимљив однос власти према Меморијалном центру Јосип Броз Тито.

⁷⁶ Исто, л. 15–16. Из редова БСП чули су се и духовити коментари да је 17. септембар прихватљив и за социјалисте, јер је на тај дан штампан први број листа *Работнически вестник* (1879–1937), одржана Лондонска конференција Прве Интернационале (1871) и формирано прво Бугарско-совјетско друштво пријатељства (1934). Дискусије одборника БСП Тање Симеонове и Атанаса Дјулгерова.

⁷⁷ Исто. Дан Софије изгласан је одлуком већине (58 одборника СДС гласало је „за“, а 16 одборника БСП „против“).

⁷⁸ Радовић, *Београдски одоними*, 130.

⁷⁹ Todor Kuljić, „Titoizam: tri perspektive“, u: *Tito-videnja i tumačenja*, zbornik radova (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 541.

Тај комплекс формиран је 1982. године од Куће цвећа, некадашње Титове зимске баште, у којој је и сахрањен, два музеја – 25. мај и 4. јул, резиденције у Ужичкој улици 15, те још неколико мањих објеката (Биљарница, Стари музеј, Ловачка кућа и Спомен збирка).⁸⁰ Од 1983. године, када је Меморијални центар отворен за организоване и самосталне посете до почетка деведесетих година, Кућу цвећа посетило је више од десет милиона људи.⁸¹ Ипак, то место сећања, које је у првих неколико година било у центру интересовања југословенске јавности, потиснуто је крајем осамдесетих година из медијске и културне политике у Србији, обликоване према новој друштвеној стварности након уздицања Милошевића.⁸²

Разни видови протеста и борбе првих опозиционих странака у Србији против лика и дела Јосипа Броза Тита (1990) знатно су утицали на промену важеће друштвене и медијске парадигме. Скидање Титових слика са јавних установа и уличних табли с његовим именом пратило је промовисање улоге вође Равногорског покрета Драже Михаиловића, што су чинили Вук Драшковић и Војислав Шешељ.⁸³ Непосредно после доношења Устава Србије, почетком октобра 1990. године, Шешељ је ухапшен у центру Београда због јавних транспарената који су позивали на рушење Куће цвећа и организовања добровољаца за одлазак у Книн као помоћ отпору локалних Срба против нове власти у Хрватској на челу са Фрањом Туђманом.⁸⁴

На дан Титове смрти (4. маја 1991) тај ултранационалистички политичар организовао је протест својих присталица испред Музеја 25. мај, на којем је тражио уклањање посмртних остатака „највећег зликовца и злочинца у историји српског народа“ из Куће цвећа.⁸⁵ Протестни скуп пратила је четничка иконографија са погрдним паролама, уз симболички глогов колац за „комунистичког антисрпског вампира“. Председник СРС том приликом је жестоки антититои-

⁸⁰ Детаљније о Меморијалном центру Јосип Броз Тито у: Gorica Erceg-Sarajčić, *Memorijalni centar „Josip Broz Tito“ – nastanak i perspektive*, (Varaždin 1990); Olga Manojlović Pintar and Aleksandar Ignjatović, „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities“, *Building National Museums in Europe 1750–2010*, (Linköping University Electronic Press, 2011), 805.

⁸¹ Исто, 45.

⁸² Olga Manojlović Pintar i Aleksandar Ignjatović, „Музеји Београда и концепт suočavanja sa prošlošću“, *Музеји као места помирења. Осми колoквијум Међународне асоцијације историјских музеја*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2009), 130.

⁸³ Шешељ је у Ваљеву (јул 1990) учествовао у организацији „јавног суђења“ Титу („Прекинуто суђење Јосипу Броз Титу у Ваљеву“, *Велика Србија*, 15.08.1990, 18–20).

⁸⁴ Председник СРС је због „амаложававања патриотских и националних осећања грађана и друштвено-политичког уређења“ упућен у затвор на одслужење двонедељне казне („Војислав Шешељ као заточеник савести у комунистичким казаматима“, *Велика Србија*, 01.12.1990, 10–14).

⁸⁵ „Шешељ руши Кућу цвећа“, <https://www.youtube.com/watch?v=zpDEDYrDYIo>, (10.01.2017), „Voislav Šešelj – Josip Broz Tito je najveći zlikovac i zločinac u istoriji!“, <https://www.youtube.com/watch?v=y7FV1SwQH2k>, (10.01.2017).

зам искористио као идеолошки конструкт за критике савезног премијера Анте Марковића и „усташке“ власти ХДЗ у Хрватској.⁸⁶

Са распадом социјалистичке Југославије, Музеј 25. мај и читав Меморијални комплекс изгубили су државу којој су представљали један од важнијих културних, али и политичких симбола, па је покренуто питање њиховог значаја и посебности у новим друштвеним околностима.⁸⁷ Током 1991–1992. године стручни тим Меморијалног комплекса покренуо је иницијативу да се за сврху заштите културног добра реши статус те установе. На основу одлуке председника СРЈ Добрице Ћосића формиран је експертски тим, који је донео закључак да сви објекти буду сачувани у оквиру Комплекса и предмети од великог културног, уметничког и историјског значаја.⁸⁸ Савезни председник Зоран Лилић је указом (јун 1996) донео одлуку о престанку важења закона о Меморијалном центру Јосип Броз Тито, да би три месеца касније влада СРЈ основала Музеј историје Југославије, који је објединио делове некадашњег Меморијалног центра (Музеј 25. мај, Кућа цвећа) и Музеја Револуције.⁸⁹

Музеј историје Југославије требало је да означава однос нове државе према социјалистичком југословенском наслеђу, али је, заправо, искоришћен за политичке манипулације.⁹⁰ Резиденција у Ужичкој 15 и преостали објекти одвојени су великим зидом и стављени на располагање новом председнику СРЈ Слободану Милошевићу (1997). Знатан део предмета и музејских експоната пресељени су у резиденцију, а један број запослених у некадашњем центру остао је без посла највероватније као „непожељни сведоци“.⁹¹ Поједини културни радници јавно су се обраћали Милошевићевој супрузи Мирјани Марковић и надлежним институцијама због сумњи да је део уметничког блага незаконито отуђен.⁹²

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Olga Manojlović Pintar and Aleksandar Ignjatović, „Catalysts Of Intricate Identities: Three Belgrade Museums in Socialist Yugoslavia», *Токови историје*, 2, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2013), 249–250; Aleksandar Ignjatović, „Отваранје и popularizација. Музеј 25. мај и трансформација простора Дединја“, *Тито-виђења и тумачења*, зборник радова, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 612.

⁸⁸ Чланови комисије били су, између осталих, и академици Дејан Медаковић, Драгослав Срејовић, Бранко Петрановић, Војислав Ђурић, Александар Деспић (Неда Кнежевић), „Препознавање – Музеј 25. мај“, *Зборник радова „Културни предео“ – 7. конференција*, (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2016), 32).

⁸⁹ Исто, 32–33.

⁹⁰ Manojlović Pintar and Ignjatović, „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities“, 807.

⁹¹ Често се дешавало да запослени у Музеју историје Југославије морају да се обраћају Милошевићевом шефу кабинета да би поједини предмети из Резиденције могли да се уврсте у изложбе и поставке (Ast, Slobodanka, „Ужицка 11: Милошевић у музеју“, *Време*, 05.04.2001, 9).

⁹² Историчар уметности и књижевник Живко Брковић током 1999. године упутио је отворено писмо Мирјани Марковић о судбини „значајног културног и уметничког блага“ и захтеве са истим садржајем Заводу за заштиту споменика и добара. Брковић је посебно тражио одговоре о

Током бомбардовања НАТО резиденција је директно погођена и тешко оштећена, па се Милошевић преселио у вилу Мир, некадашњу Спомен-збирку, која је током 1996. године преуређена за потребе тадашњег председника СРЈ Лилића.⁹³ Породица Милошевић преселила се у нови објекат док је истовремено, злоупотребом одлука извршне власти, трајала обнова и проширење њихове куће у Толстојевој улици на Дедињу.⁹⁴ И други објекат из некадашњег Титовог комплекса није био „срећан“ за Милошевића – у њему је ухапшен и, одлуком Владе Србије, депортиран у Међународни кривични трибунал у Хагу због оптужби за ратне злочине (јун 2001).⁹⁵

Тиме је формално окончан период Милошевићеве злоупотребе Титовог државног, идеолошког и меморијалног наслеђа. Међутим, у политичко-симболичком смислу те злоупотребе добиле су наредних година и црту бизарности. У Музеју историје Југославије изложени су посмртни остаци Слободана Милошевића (2006), чиме је, одлуком Владе Србије на челу с премијером Коштуницом, „без преседана у историји културних установа“, музејско-уметнички простор добио улогу – капеле!⁹⁶ На тај начин преминули председник Србије и СРЈ вишеслојног идеолошког идентитета симболизовао је, из антијугословенско-антикомунистичког дискурса нове власти, континуитет погубног утицаја титоистичке СФРЈ на српску нацију.⁹⁷

Као и Кућа цвећа, Маузолеј Георгија Димитрова (*Мавзолей на Георги Димитров*) представљао је место заинтересованих социјалистичких ходочасника из различитих крајева земље и иностранства. Испред те импозантне камене гробнице „учитељу и вођи бугарског народа“, подигнуте на Тргу 9. септембра (касније Трг Александра Батемберга) за свега неколико дана (јул 1949) делегације

судбини уметничких дела Ђуре Јакшића, Паје Јовановића, Крста Хегедушића, Ивана Мештровића, Саве Шумановића и Риста Стијовића (Ast, Slobodanka, „Dedinjske vile – srušiti? Nego šta!“, *Vreme*, 02.11.2000, 5).

⁹³ Manojlović Pintar and Ignjatović „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities“, 807.

⁹⁴ Одлуку о проширењу комплекса Милошевићеве куће у Толстојевој по веома ниским откупним условима донела је коалициона влада СПС, ЈУЛ и СРС одмах након завршетка бомбардовања 1999. године. Од тада је резиденција у Ужичкој 15 и даље у рушевинама, са две неексплодиране крстареће ракете, док је вила „Мир“ стављена у надлежност Дирекције за имовину Републике Србије (Ast, „Užička 11: Miloševići u muzeju“, 9).

⁹⁵ Одлука Владе Србије о испоручењу Милошевића Хашком трибуналу (јун 2001) све до данас изазива многобројне полемике у политичкој и стручној јавности (прим. В. Т).

⁹⁶ У писму премијеру Србије Војиславу Коштуници (2004–2008) директорка Музеја историје Југославије навела да је „таквом одлуком нарушен не само интегритет институција културе већ и њихова сврха, ако не и појам културе... Захтевам да јавност и Влада Србије реагују на акт који нарушава аутономност културне институције, културе уопште и у скардном смислу их уводи у дневнополитичку функцију“ (Manojlović Pintar i Ignjatović „Muzeji Beograda i koncept suočavanja sa prošlošću“, 129–130).

⁹⁷ Исто, 130–131.

страних државника полагаале су венце и одавале почаст све до краја комунизма у Бугарској. Почетак плуралистичког система обележили су и захтеви СДС да се Маузолеј Димитрова уклони као остатак тоталитарног култа личности, па је влада премијера Луканова, у којој је био и Бојко Димитров, усвојени син некадашњег лидера БКП и Коминтерне, донела одлуку о премештању посмртних остатака на јавно гробље.⁹⁸

Став породице о кремирању балсамованог тела био је у складу са њеним неоспорним атеизмом, али и израз нетрадиционалног, прозападног утицаја. То се није превише допадало следбеницима идеја Димитрова, јер је он због ритуалног балсмовања повезиван са култом Лењина.⁹⁹ Таква одлука владе реформисаних комуниста највероватније је утицала на то да Трг 9. септембра са Маузолејом Димитрова не постане центар окупљања присталица социјалиста, за разлику од Цркве Александра Невског, централног места митинга СДС.¹⁰⁰

Након преузимања власти у Софији, 1991. године, СДС је покушао да са Министарским саветом договори уклањање Маузолеја из центра престонице. Кмет Јанчулев, у неколико наврата, обавештавао је премијера Љубена Берова о неопходности премештања Маузолеја, због „нелегалне изградње на градском земљишту“, али ти покушаји остали су без одговора (1992–1993).¹⁰¹ Истовремено, Јанчулев је од председника БСП Жана Виденова тражио да његова странка обезбеди средства за премештај Маузолеја Георгија Димитрова, узимајући у обзир „толеранцију грађана који су одавно тражили његово рушење“, уз захтев да се грађевина премести у родно село Димитрова или друго место изван Софије.¹⁰²

Одлуком Владе Бугарске, по којој градски одборници нису могли да располажу државном својином, судбина Маузолеја пролонгирана је до 1999. године, када је премијер Иван Костов покренуо процедуру за његово уклањање из центра Софије.¹⁰³ Таква одлука имала је везе са изразитом антикомунистичком

⁹⁸ Бојко Димитров био је дете комунистичких илегалаца убијених у току Другог светског рата. Усвојио га је Георгије Димитров након успостављања власти Отечественог фронта 1944. године (Ташо, Ташев, *Министрите на Българија 1879–1999*, (Софија: АИ “Проф. Марин Дринов”, 1999), 154–155).

⁹⁹ Maria Todorova, „The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire“, *The Journal of Modern History*, 78, 2, June (The University of Chicago Press, 2006), 386. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/505801>, (13.02.2019). Тело Димитрова балсамовали су совјетски стручњаци. Касније је такав тип балсмовања примењен у случају Стаљина (1953), Клемента Готвалда (1953), Хо Ши Мина (1969), Агостина Нета (1979) и др.

¹⁰⁰ Исто, стр. 396–398.

¹⁰¹ ДАС, 65-15-34, л. 10–18, Писмо от проф. Александър Янчулев – кмет на София до проф. Любен Беров, Председател на Министерския Съвет на Република България, 21.11.1992. г.

¹⁰² Димитров је рођен у Ковачевцима, селу у околини Перника (ДАС, 65-15-34, л. 3, Писмо от проф. Александър Янчулев – кмет на София до Председателя на Вишсия Съвет на БСП, г-н Жан Виденов, 23.01.1993).

¹⁰³ „Домът на най-скъпия покойник“, *24 часа*, 26.08.2009, <https://www.24chasa.bg/Article/213007>, (15.02.2019).

политиком Костова и требало је да пред нове локалне изборе утиче на хомогенизацију широког фронта бирача који су били против БСП. Постоје претпоставке да су на одлуку Костова утицали резултати стручне медицинске експертизе (1998), која је указивала на могућност да је Димитров отрован по Стаљиновој наредби. То је у редовима власти изазивало нереалан страх од успостављања култа „комунистичке жртве“ у народу, који је наводно могао да се артикулише масовним гласањем за БСП.¹⁰⁴

Почетком августа 1999. године заменик премијера Евгениј Бакарцијев потписао је одлуку за рушење Маузолеја.¹⁰⁵ Радови на мињању започели су 21. августа, али објекат нису срушиле прве детонације, па су окупљени новинари подругљиво сугерисали Бакарцијеву да позове НАТО у помоћ, алудирајући на бомбардовање СРЈ. Услед процена да би веће експлозије угрозиле околне објекте, Маузолеј је до 27. августа срушен мањим количинама експлозива и употребом комуналне механизације. Тако је некадашње култно место социјализма уклоњено за седам дана из центра Софије, чиме је, парадоксално, његово рушење трајало дан дуже од времена његове изградње пола века раније.¹⁰⁶

Рушење Маузолеја изазвало је различите реакције у јавности и међу бугарским политичарима. Познати комунистички дисидент и председник БСДП Петар Дерглијев, лидер покрета Екогласност Стефан Гајтанцијев, посланик БСП Румен Воденичаров, историчар Иљчо Димитров и режисер Ангел Вагенштајн говорили су и писали о нецивилизацијском и антиисторијском акту и подсећали да су комунисти „претварали палате у националне галерије“.¹⁰⁷ Социјалистичка *Дума* писала је да је „употреба тротила“ у центру Софије „фарса и трагикомедија која представља наставак паљења Партијског дома и рушења Парламента“, док је високи функционер БСП Георги Пирински сматрао да је питање Маузолеја требало решавати договором, након одржавања локалних избора.¹⁰⁸ С друге стране, подржаваоци одлуке власти сматрали су да је срушен „арогантни симбол

¹⁰⁴ Исто. Медицинске и хемијске анализе делова косе и мозга Димитрова вршени су на Институту за криминалистику и криминологију и Институту за општу и неорганску хемију у Софији. Резултати високог садржаја живе у телу Димитрова појединим бугарским стручњацима указивали су на тровање, док су они са супротним ставом сматрали да је у питању последица лечења „новоритом“, што је била уобичајена медицинска пракса у то доба.

¹⁰⁵ *Државен вестник*, 72, 13.08.1999. г.

¹⁰⁶ Поједини новинари указивали су да је Бакарцијев лично обезбедио донацију за уклањање Маузолеја коментаришући да „широм света, а и у Бугарској донатори издвајају средства за изградњу, а не за рушење“ (Todorova, „The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire“, 388–398).

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ У *Думи* се алудирало на демонстрације СДС током којих је 1990. и 1996. године запаљено седиште БСП, односно извршен упад у Народну скупштину (ПГДЛ: Спрете разрушаването на мавзолеа“, *Дума*, 21.08.1999, 1–3).

тоталитаризма“.¹⁰⁹ Премијер Костов бранио је одлуку Бакарџијева тврдњом да је Маузолеј стварао лажну слику о бугарском идентитету и представљао негацију парламентарној демократији, док је његов заменик Александар Божков говорио о демократском праву власти на овакву одлуку.

Рушење објекта одмеренијим ставовима бранио је градоначелник Софијански. Он је оценио да БСП ништа није урадила око тог питања током своје власти (1994–1996) и да се, на тај начин, „одрекла свог симбола“.¹¹⁰ Софијански је сматрао да ће уклањање Маузолеја као „нелегалног објекта“ ослободити јавни простор за изградњу парка, док је потез владе Костова упоредио са рушењем Берлинског зида, што је, по њему, требало да уједини грађане Бугарске онако како је „извршено уједињење Немаца десет година раније“.¹¹¹

Уклањањем Маузолеја власт СДС оглушила се о многобројне критике стручне јавности о пренамени његовог простора, док на своју страну није успела да придобије већину грађана Софије.¹¹² С друге стране, уклањањем тела Димитрова (1990), Маузолеј више није постојао као интегративни симбол присталица левице, већ је служио као мобилизатор национално-демократских снага, као важан сегмент у новој „антиоталитарној“ култури сећања. Рушење Маузолеја истовремено је постало и симбол антикомунистичке ригидности СДС. Таквом радикалном идеолошком борбом влада Костова покушала је да прикрије слабости економске реформе коју је спроводила, и све снажније сукобе у врху власти.

Антикомунизам као једно од кључних идеолошко-транзицијских обележја политичког деловања утицао је на промене у култури сећања у обе престонице. Тако су у Београду партијске интерпретације о прошлости снажно уздрмале социјалистичку традицију и наратив о улози Јосипа Броза Тита. Опозиција је у „титоистичком“ контексту често разматрала позицију и улогу Слободана Милошевића. Власт СПС се због националистичких разлога, с друге стране, одрицала идеологије социјалистичког југословенства и титоизма, покушавајући да са послератним наслеђем одржава само „патриотски“ континуитет.

За разлику од СПС, бугарски социјалисти су задржали чврст ослонац у својој левичарској традицији с краја 19. века, али су се у новим, демократским

¹⁰⁹ Todorova, „The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire“, 399.

¹¹⁰ Исто, 400.

¹¹¹ Исто, 400–401; Искра Баева и Евгения Калинова, *Социализмът в огледалото на прехода* (София: Изток-Запад, 2011), 78–79.

¹¹² Todorova, „The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire“, 402. У анкети спроведеној међу грађанима Софије, њих 64% имало је негативан однос према Маузолеју, али је свега 34% било је његово уклањање. Већина је била против одлуке о рушењу, од чега је 42% је желело промену његове намене, а 24% залагало се за *status quo*.

оквирима политичке борбе одрицали ауторитаризма Тодора Живкова из осамдесетих година. Из антикомунистичког дискурса СДС, успостављање система реалсоцијализма у Бугарској представљало је резултат спољашње агресије (СССР) у којем је БСП као идеолошки наследник БКП био активни учесник. Идеолошки *kulturkampf* премијера Костова брисао је не само социјалистичко културно наслеђе Бугарске већ и аутентичне заједничке споменике источно-европског сећања на борбу против нациста и њихових сателитских савезника.

Spisak izvora i literature:

Istorijski arhiv Beograda (IAB), Fond 17 – Skupština grada Beograda.

Državen arhiv Sofija (DAS), Fond 65 – Sofijski gradski narodni savet

Državen vestnik

Službeni list Grada Beograda

24 časa

Velika Srbija

Vreme

Duma

„Memorial na žertvite na komunizma“, http://monuments.bg/monument/memorial_to_the_victims_of_communism, (30. 6.2014).

„Šešelj ruši Kuću cveća“, <https://www.youtube.com/watch?v=zpDEDYrDYIo>, (10. 1. 2017).

„Vojislav Šešelj – Josip Broz Tito je najveći zlikovac i zločinac u istoriji!“, <https://www.youtube.com/watch?v=y7FV1SwQH2k>, (10.01.2017).

„Kapitan Gerhard Vengel – germanski letec zaginal v zaštita na balgarskoto nebe“, <https://edinzavet.wordpress.com/2008/02/22/hauptmangwenge/>, (14.05.2018).

Assmann, Jan and Czaplicka, John. „Collective Memory and Cultural Identity“. *New German Critique*, 65 (1995), 127–137.

Baeva, Iskra i Kalinova, Evgenija. *Socijalizmat v ogledaloto na prehoda*. Sofija: Iztok-Zapad, 2011. (ćirilica)

Baeva, Iskra and Kalinova Evgenia. „Bulgarian Transition and the Memory of the Socialist Past“. *Remembering Communism. Genres of Representation*, edited by M. Todorova, New York: Social Science Research Council, (2010), 57–94.

Bakić, Jovo. „Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija“. *Nova Srpska politička misao* VI, 1–2 (1999), 27–55.

Erceg-Sarajčić, Gorica. *Memorijalni centar „Josip Broz Tito“ – nastanak i perspektive*. Varaždin, 1990.

- Ghodsee, Kristen. „Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism“. *History of the Present: A Journal of Critical History*, 4, 2, University of Illinois Press (2014), 115–142.
- Grupa autora. *Balgarskata politika sprjamo Republika Makedonija. Preporaki za razvitiето na dobrosasedski otnošenija sled priemaneto na Balgarija v ES v konteksta na razšireneto na ES i NATO v Zapadnite Balkani*. Sofija, 2008. (ćirilica)
- Grupa autora. *Ulice i trgovi Beograda*. knjiga 1, Beograd: Biblioteka grada Beograda, 2004. (ćirilica)
- Hann, Chris. „Transition, Tradition, and Nostalgia; Postsocialist Transformations in a Comparative Framework“. *Collegium Antropologicum*, 36, 2, Zagreb (2012), 1119–1128.
- Ivanov, Lyubomir. „1991 Sofia street naming proposal“. *Nature and Cultural Heritage* (1991), https://www.researchgate.net/publication/319820028_1991_Sofia_street_naming_proposal, (03.06.2014).
- Janačković, Zoran. *Balkanski trougao*. II deo, Beograd: Zavod za udžbenike, 2014. (ćirilica)
- Jovanović, Miroslav. „Srbija 1804–2004: razvoj opterećen diskontinuitetima (sedam teza)“. *Srbija 1804–2004, Tri viđenja ili poziv na dijalog*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju (2009), 149–205. (ćirilica)
- Kandilarov, Evgenij. „Otnošenieto na BSP ot socialističeskoto minalo“. *Izsledvanija po istorija na socializma v Balgarija, kn. 3, Sofija: Fondacija „Fridrih Ebert“*, (2011), 338–376. (ćirilica)
- Kiradžiev, Svetlin. *Sofija 125 godini stolica, 1879–2004*. Sofija: Gutenberg, 2006. (ćirilica)
- Knežević, Neda. „Prepoznavanje – Muzej 25. maj“. *Zbornik radova Kulturni predeo – 7. konferencija*, Beograd, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, (2016), 28–41. (ćirilica)
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Kuljić, Todor. *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja, 2011.
- Kuljić, Todor. „Titoizam: tri perspektive“. u: *Tito-viđenja i tumačenja*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 539–551.
- Leko, Milan. *Beogradske ulice i trgovi*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2003. (ćirilica)
- Manojlović-Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga and Ignjatović, Aleksandar. „Catalysts Of Intricate Identities: Three Belgrade Museums in Socialist Yugoslavia“. *Tokovi istorije*, 2 (2013), 247–264.
- Manojlović Pintar, Olga i Ignjatović, Aleksandar. „Muzeji Beograda i koncept suočavanja sa prošlošću“. *Muzeji kao mesta pomirenja. Osmi kolokvijum Međunarodne asocijacije istorijskih muzeja*, Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2009, 129–137.
- Manojlović Pintar, Olga and Ignjatović, Aleksandar. „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities“. *Building National Museums in Europe, 1750–2010*, Linköping University Electronic Press, 2011, 779–815.
- Markov, Georgi. *Pokušenija, nasilie i politika v Balgarija 1878–1947*. Sofija: Voenno izdatelstvo, 2003. (ćirilica)

- Radović, Srđan. *Beogradski odonimi*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2014. (ćirilica).
- Savova-Mahon, Milena. *The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria*. School of Slavonic and East European Studies, University of London, 2001 (unpublished PhD thesis).
- Stanić, Jelena. „Preimenovanje ulica u Zagrebu“. *Migracijske i etničke teme*, 25, (2009), 89–124.
- Šiškov, Kuzman. *Polkovnik Boris Drangov – izbrani proizvedenija*. Sofija: Voенно izdava-telstvo, 1985.
- Tašev, Tašo. *Ministrite na Balgarija 1879–1999*. Sofija: AI “Prof. Marin Drinov, 1999. (ćirilica)
- Todić, Vladimir. „Makedonija u regionalnim politikama Savezne Republike Jugoslavije i Bugarske devedesetih godina 20. veka“. *Kultura polisa*, XV, 35 (2018), 75–91 (ćirilica).
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.
- Todorova, Marija. „Etnicitet, nacionalizam i komunističko nasleđe“. *Dizanje prošlosti u vazduh* (zbirka tekstova), Beograd: Biblioteka XX vek 2001.
- Todorova, Maria. „The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire“. *The Journal of Modern History*, 78, 2, (2006), 377–411. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/505801>, (13.02.2019).
- Vasileva, Aneta and Kaleva, Emilia. „Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century“. *Studia Ethnologica Croatica*, 29, 1 (2017), 171–192.

Summary

Vladimir Todić, PhD

Anti-communist Remembrance Culture and Symbols of Ideological Transition in Belgrade and Sofia (1989–1999)

The collapse of socialism in Yugoslavia and Bulgaria and changes of dominant ideological paradigms was especially visible in the capitals – Belgrade and Sofia, as epicenters of the most significant transitional changes. Political transformation through the introduction of party pluralism in the capitals was labeled by strong activities of anti-communist parties which, by imposing a new culture of remembrance through changes in the names of streets and squares, affirmed the traditions of pre-communist regimes, as well as defeated forces and military formations from World War II. These forces negatively marked the roles of the USSR and „communist dictators“ (Tito, Dimitrov). They initiated activities for the conversion and demolition of memorial spaces (Memorial Center “Josip Broz Tito”, Georgi Dimitrov Mausoleum). The change of the names of the streets in Belgrade and Sofia is a testimony to the establishment of a clear ideological discontinuity by comparison with socialistic-era.

Keywords: Belgrade, Sofia, socialism, anti-communism, Tito, Dimitrov, streets, culture of memory.